

УДК 811

КОГНІТИВНО-СЕМІОТИЧНИЙ ДИСКУРС ЗАГАДКИ

Голіяд Н. І.

У статті проаналізовано сучасні і традиційні підходи до розгляду природи жанру загадки: структурно-семантичний, когнітивно-семіотичний і дискурсивний.

Ключові слова: загадка, структурно-семантичний підхід, когнітивно-семіотичний підхід, дискурсивний підхід.

В статье проанализированы современные и традиционные подходы к рассмотрению природы жанра загадки: структурно-семантический, когнитивно-семиотический и дискурсивный.

Ключевые слова: загадка, структурно-семантический подход, когнитивно-семиотический подход, дискурсивный подход.

The article dwells upon modern and traditional approaches to viewing the nature of a riddle as a genre: structural semantic approach, cognitive semiotic approach, discourse approach.

Key words: a riddle, structural semantic approach, cognitive semiotic approach, discourse approach.

Людина здавна прагнула зафіксувати в слові смисл пізнання навколишнього світу. Результати сприйняття світу накопичувалися в її мозку у вигляді вибудованих у певну систему даних, адресованих людській свідомості, і складали основу когнітивних процесів.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спостерігається зростання інтересу до вивчення мови і мовних явищ у зв'язку з культурою. Будучи фольклорним жанром, загадка є яскравим прикладом втілення особливостей культури в мові.

Своїми коренями жанр загадки сягає в давнину. Перші необхідні знання про навколишній світ діти отримували в ігровій формі, у вигляді пісенок, віршиків і, звичайно ж, загадок. Загадка виступає у ролі своєрідного вчителя, представляючи світ із точки зору соціуму, відображаючи колективну систему цінностей. Цей жанр у першу чергу виконує дидактичну функцію, транслюючи певний погляд на предметний світ за допомогою фольклорного коду [5]. Вивчення і дослідження загадки залишається актуальним з огляду на зв'язок її когнітивно-семіотичної природи з домінуючою в сучасному мовознавстві когнітивно-дискурсивною парадигмою. Оскільки для вивчення будь-якого явища важливим є дослідження його природи, метою нашої розвідки є аналіз сучасних і традиційних підходів до тлумачення природи загадки і детальний розгляд її когнітивно-семіотичного аспекту.

Загадка, як "жанр фольклору, дотепне запитання, часто у віршованій формі" [14, с. 276], "афористичний твір, що складається зі стислого поетичного, часто ритмізованого вислову, в якому певний предмет чи явище зображується через його метафоричний еквівалент" [12, с. 65], короткий, стислий поетичний твір, в основі якої є метафоричне запитання [11, с. 127], часто привертає увагу лінгвістів. Цей жанр фольклору був об'єктом досліджень багатьох науковців: М. О. Абдрашитової, І. П. Березовського, Н. В. Захарової, Е. Кьонгес-Маранди, Ю. І. Левіна, А. І. Мамедової, Т. А. Панасенко, М. А. Рибнікової, Л. В. Салтовської, О. С. Селіванової, О. І. Тимченко. Розглядаючи природу загадки, дослідники застосовують структурно-семантичний, когнітивно-семіотичний і дискурсивний підходи.

Прихильники структурно-семантичного підходу до вивчення загадки (Е. Кьонгес-Маранда, Ю. І. Левін) фокусують увагу на її складниках. Загадка розглядається як "структурна одиниця, що завжди складається з двох компонентів – образної частини і відгадки" [4, с. 256]. Ці науковці притримуються думки, що структура загадки може мати різний ступінь складності і поділяються на прості, складні і ланцюгові. Прості загадки є одночленими, вони містять одне істинне посилання, одне помилкове посилання й одну відповідь. Якщо будь-який із цих компонентів є

поширеним – загадка складна. У ланцюгових загадках як образна частина, так і відповідь є багаточленними [4, с. 256]. Говорячи про структуру загадки, Ю. І. Левін вказує на структурність загадки, тобто загадка є структурною, якщо вона “побудована з використанням формальних семантичних механізмів, таких як антитеза, контраст, каламбур і т. д.” [6, с. 294].

Характерною рисою сучасного мовознавства є домінування когнітивно-дискурсивної парадигми. Саме це зумовлює той факт, що на передній план у дослідженнях загадки вийшли її когнітивно-семіотичні і дискурсивні особливості.

Високий рівень змістової і композиційно-структурної цілісності загадок досягається за наявності двох конструктивних членів – образної частини і відгадки. Обидві частини є стійкими, кодованими й наділеними майже ідентичними семантичними та структурними характеристиками, які визначають її *семіотичну природу*. Нерозривна єдність образної частини загадки та відгадки базується на відношеннях когнітивно-семантичного ізоморфізму, перша частина містить у собі всі когнітивно-релевантні риси другої, а друга – першої, що відбивається на їх синтаксичній організації [3, с. 8, 14].

На відміну від інших питально-відповідних єдностей, загадки не утворюються спонтанно й не народжуються в конкретній ситуації, а функціонують переважно в незмінній формі як певний стереотип. Обидві частини загадки пов'язані між собою однією темою, але її зміст завжди віддалений від конкретної ситуації, що може викликати реакцію та створити ефект, який безпосередньо не впливає з семантики висловлення, а зумовлений фоновими знаннями адресанта й умовами спілкування [3, с. 9].

Загадка живе у двох контекстах – адресата й адресанта. Специфічною рисою функціонування загадки в мовленні є наявність, крім колективного автора-творця тексту загадки, актуалізованого в ситуації спілкування автора загадки, який здійснює її референцію, пов'язує позатекстові та внутрішні світи й регулює гармонізацію діалогу в рамках фольклорного тексту. У першій частині діалогу (образна частина загадки) адресат звертається до адресанта з питанням, очікуючи отримати конкретну відповідь, поява якої підготовлена вжитим (чи не вжитим) питальним словом. Зміст і форма репліки-відповіді визначається змістом та формою першої репліки. Друга частина загадки, тобто відповідь, формується відповідно до того, що стало об'єктом загадування і яку синтаксичну структуру було при цьому задіяно [3, с. 9].

Як зазначалося вище, саме через двокомпонентність виражається знакова природа загадки. Образна частина загадки – одиниця непрямой номінації, тоді як відгадка несе в собі правдиву інформацію, є результатом виокремлення істинних посилки серед хибних і певною мірою навіть “програмує” загадку. Відсутність будь-якої частини призводить до руйнації загадки.

Із семіотичної точки зору загадка – особлива мова, користуючись якою певна група може говорити про різні соціальні дії. Наприклад, у стародавні часи під час весілля загадували загадки. За допомогою спеціального коду учасникам вдавалося про найважливіші соціальні явища (про союз чоловіка і жінки). Таким чином, як об'єкт семіотики загадка – це свідомо зашифрованість (сам текст загадки) у його відношенні до денотата – розгадки [2, с. 29].

Жанр загадки характеризується своєрідністю когнітивних установок і їх вербальної репрезентації. В ролі основних когнітивних моделей виступає стереотипний образ, під яким мається на увазі особливе ментальне утворення, яке відображає колективне уявлення про який-небудь об'єкт дійсності. Стереотипний образ, який постає в жанрі загадки, містить важливі для соціуму знання про світ фізичних речей. Однак бачення фрагмента дійсності не є статичним. Як правило, модифікація уявлення стереотипних образів детермінується певними факторами, включаючи соціальне середовище [1, с. 2].

Загадки – це одиниці з навмисною імпліцитністю, оскільки вони передбачають наявність імпліцитних значень, що входять до задуму мовної комунікації і впливають на її успішність. Це пояснюється тим, що загадки здатні викликати у свідомості людини перехресні образні асоціації, що виникають у результаті тісної взаємодії окремого, знаково вираженого, фрагмента навколишньої дійсності і всього обсягу

знань про світ. Тож у кожній загадці спостерігається своєрідне накладання двох картин світу.

У складі загальної картини світу науковці розрізняють концептуальну і мовну картини світу: сума знань і уявлень про світ, упорядкована у мозку людини, упорядковується, перш за все, у певну систему, субстрат якої складається з концептів, образів, уявлень, схем дій. Всі вони матеріально виражені в мові. Мовна картина світу, організована за законами мови, і концептуальна модель світу, що базується на законах фізичного світу, співвідносяться, але не замінюють одна одну. Структура загадки (відгадка і образна частина) безпосередньо відображає співвіднесеність двох картин світу – концептуальної і мовної.

Загадка передбачає можливість вилучення імпліцитного смислу із експліцитного і, відповідно, взаємодію двох картин світу. Двокомпонентна структура загадки впливає на процес вилучення імпліцитного смислу. В концептуальному плані відгадка експлікує назву загаданого концепта й імплікує уявлення про нього, наявне у свідомості більшості представників окремої лінгвокультурної спільноти. Мовна картина представлена власне загадкою. Таким чином, вона не співпадає в лексичному вираженні з концептуальною картиною, репрезентованою у відгадці. Образна частина загадки має експліцитний смисл й імпліцитний смисл (загаданий концепт), який експліцитно виражається у відгадці. Таким чином, імпліцитний і експліцитний смисли в загадці тісно переплетені так само, як тісно взаємопов'язані концептуальна і мовна картини світу.

Наявність у загадці тісно переплетених картин світу доказує специфічність *концептуалізації* дійсності одиницями вторинної номінації, яка заключається в тому, що в основі експресивних одиниць, таких як загадки, лежить співіснування двох різних видів інформації: знання про світ (наукова картина світу) і знання про відношення суб'єкта мовлення до світу (суб'єктивна, ненаукова, наївна картина світу) [13, с. 936].

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігається зміна векторів дослідження мовних жанрів. О. О. Селіванова, стверджуючи, що «спрямованість сучасної лінгвістики на дослідження мовних жанрів з огляду на їхню дискурсивну природу та зажуреність у багатовекторну діалогічність складників комунікативної ситуації зумовлює застосування нових підходів до аналізу різноманітних текстових форм» [10, с. 202], розглядає загадку як *дискурсивний зразок*, що є «абстрактною стереотипною моделлю ситуації спілкування, яка враховує не лише лінгвокомунікативні, а й соціальні та культурні різнобічно діалогізовані аспекти функціонування мовного жанру» [10, с. 202].

Моделювання дискурсивного зразка загадки передбачає характеристику складників комунікативної ситуації, в яку занурений текст загадки, й аналіз діалогічних відношень між ними, що експліковані певним чином у семіотичній формі. Найважливішими компонентами дискурсу є комуніканти-антропоцентри: адресант та адресат. Антропоцентричність дискурсивного зразка загадки є специфічною: вона експлікована у формальній структурі цього жанру, представленій як діалогічна конструкція.

Антропоцентр адресанта є збірним, колективним, невизначеним, його особистість коригується етнокультурно та прагматично з огляду на інтенції, стратегії інтерактивності, програму адресованості. Тим самим створюється текстовий аналог відсутнього автора.

Загальна тенденція для дискурсивного зразка загадки – спонукати адресата назвати денотат, що є відповідником змісту макрозаказу тексту, тобто примусити здійснити запропоноване адресантом ототожнення або припустити подібність його естетичної установки, підключитися до спільного психокогнітивного поля етносу.

Інтенційність загадки зумовлює специфічні інтерактивні стратегії цього зразка дискурсу, що служать основою наскрізної когнітивної програми його проведення та керування ним і є складною когнітивною моделлю узагальнення досвіду з метою успішної організації контакту.

У дискурсивному зразку загадки, на думку О. О. Селіванової [9], застосовано три типи інтерактивних стратегій:

1. Стратегії перформативності сприяють уведенню адресата до дискурсу і відповідають загальному намірові адресанта.

2. Стратегії шифрування використовуються адресантом із метою сховати від адресата істинну інформацію, спрямувати його на хибний шлях, але зробити це майстерно, щоб усе ж таки надати співрозмовникові можливість розгадати загадку. Стратегії шифрування реалізуються через низку тактик: метафоричної аналогізації, парадоксальності, гіперболізації, невизначеності суб'єкта загадки, варіативності відповіді, псевдоевфемізації, рими (у поетичних загадках).

3. Стратегії підказки реалізуються через тактику відомої, очікуваної метафоризації, тактику апеляції до почуттів адресата, тактику негоції, тактику протиставлення, тактику пропозиціоналізації. Тактика пропозиціоналізації репрезентує в тексті загадки певні компоненти тих структур, що спрямовують увагу адресата на істинні, об'єктивні риси денотата, який є відгадкою. Такими рисами в загадках є позначення предикатів різних типів, локатива, об'єкта, квалітативна, пароніма як частини цілого, квантитатива.

Отже, у сучасній лінгвістичній літературі існує кілька підходів до трактування природи жанру загадки: структурно-семантичний, когнітивно-семіотичний і дискурсивний.

Література

1. Абдрашитова М. О. Загадка как жанр современного фольклорного дискурса / М. О. Абдрашитова // Молодой ученый. – 2012. – Т. 2, № 1. – С. 6–9.
2. Берегова О. А. Композиційно-структурні особливості декодування референта (на матеріалі іспанської мови) / О. А. Берегова // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – Вип. 25. – 2010. – С. 28–34.
3. Захарова Н. В. Лінгвокультурні особливості українських і німецьких народних загадок: структура, семантика, прагматика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / Захарова Ніна Володимирівна. – К., 2009. – 20 с.
4. Кёнгэс-Маранда Э. Логика загадок / Э. Кёнгэс-Маранда // Паремииологический сборник. – М. : Наука, 1978. – С. 249–283.
5. Ларионова О. Н. Когнитивная составляющая русских загадок / О. Н. Ларионова // Вестник Тюменского государственного университета. – 2010. – № 1. – С. 264–269.
6. Левин Ю. И. Семантическая структура загадки / Ю. И. Левин // Паремииологический сборник. – М. : Наука, 1978. – С. 283–314.
7. Селіванова О. О. Дискурс української загадки / О. О. Селіванова // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. Структура представлення знань про світ, суспільство, людину: у пошуках нових змістів : зб. наук. праць. – Луганськ, 2003. – Т. 2. – С. 115–132.
8. Селиванова Е. А. Когнитивные механизмы денотации украинской загадки / Е. А. Селиванова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Филология. – Т. 18 [57], № 2. – Симферополь, 2005. – С. 256–261.
9. Селіванова О. О. Комунікативні стратегії і тактики в українських загадках / О. О. Селіванова // Вісник Черкаського ун-ту. – Вип. 60. Серія “Філологічні науки”. – Черкаси, 2004. – С. 10–23.
10. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / Селіванова Олена Олександрівна. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 275 с.
11. Українська народна поетична творчість / за ред. М. Рильського. – К. : Радянська школа, 1965. – 231 с.
12. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. – К. : Вища школа, 1978. – 288 с.
13. Юсупова Э. Д. Взаимодействие двух картин мира в английских загадках / Э. Д. Юсупова // Вестник Башкирского ун-та. – Т. 13, № 4. – 2008. – С. 935–936.

Лексикографічні джерела

1. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.